

Серыя "У дапамогу педагогу" заснавана ў 1995 годзе

Навукова-метадычны часопіс
Выдаецца з IV квартала 1995 года
Рэгістрацыйны № 426
Выходзіць штомесяц з II паўгоддзя 2005 г.

БЕЛАРУСКАЯ МОВА І ЛІТАРАТУРА

11 (61) 2006
лістапад

Серыя "У дапамогу педагогу"

Рэдакцыйная калегія

Галоўны рэдактар

А. І. БЕЛЬСКІ, *доктар філалагічных навук, прафесар*

Нам. галоўнага рэдактара

В. І. ІЎЧАНКАЎ, *доктар філалагічных навук, прафесар,*

Т. М. САЎЧУК

А. У. БЕЛЬСКАЯ, *адказны сакратар*

Г. М. ВАЛОЧКА, *кандыдат філалагічных навук*

В. П. КРАСНЕЙ, *кандыдат філалагічных навук, прафесар*

І. Я. ЛЕПЕШАЎ, *доктар філалагічных навук, прафесар*

В. Я. ЛЯШУК, *кандыдат педагагічных навук, прафесар*

М. І. МІШЧАНЧУК, *доктар філалагічных навук, прафесар*

І. І. ПАЎЛОЎСКІ, *доктар педагагічных навук*

В. П. ПРОТЧАНКА, *кандыдат педагагічных навук*

М. Р. ПРЫГОДЗІЧ, *доктар філалагічных навук, прафесар*

В. М. СІЎКОВІЧ

Л. К. ЦІТОВА

Т. І. ШАМЯКІНА, *доктар філалагічных навук, прафесар*

І. Ф. ШТЭЙНЕР, *доктар філалагічных навук, прафесар*

С. А. ЯЗЕРСКАЯ

М. Г. ЯЛЕНСКІ, *доктар педагагічных навук, прафесар*

Заснавальнік і выдавец —

Установа «Выдавецтва
«Адукацыя і выхаванне»»

Міністэрства адукацыі
Рэспублікі Беларусь

г. Мінск, вул. Караля, 16
тэл.: 297-93-20 (адк. сакратар)
297-93-22 (аддз. маркетынгу)
факс: 297-91-49; e-mail: aiv@aiv.by
<http://www.aiv.by>

Методыка і вопыт

М. В. Супрунчук, кандыдат філалагічных навук,
выкладчык Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

ПРАЎІЛЬНАЯ ПАСТАНОЎКА НАЦІСКУ — ПАКАЗАЛЬНІК МАЎЛЕНЧАЙ КУЛЬТУРЫ

Дасканалае валоданне мовай прадугледжвае веданне правілаў літаратурнага вымаўлення. Неабходна памятаць, што «ўменне правільна ставіць націск у слове — вельмі істотны элемент культуры вуснай мовы. Памылкі ў пастаноўцы націску ўскладняюць і абцяжарваюць успрыняцце паведамлення, чытання» [12, с. 60]. Беларуская арфаэпія выдатна прадстаўлена ў работах М. В. Бірылы, А. І. Падлужнага, Л. Ц. Выгоннай, Ф. М. Янкоўскага і інш. У працах гэтых вучоных дэталёва апісаны фанетычныя законы нашай мовы.

Не ўсе, аднак, выпадкі ўдаецца лагічна, эканомна і проста ўпарадкаваць. Так, каб дакладна ставіць націскі, трэба запомніць шмат асобных слоў і пастаянна іх паўтараць, трэніравацца. І дарослыя, і школьнікі нярэдка памыляюцца ў акцэнтацыі. На цэнтралізаваным тэсціраванні ў 2004 годзе правільна вызначылі націск толькі 15,8 % абітурыентаў [11, с. 4], а ў 2005 — 16,6 % [10, с. 7]. Таму варта рыхтавацца *загадзя*, а не *наспех*.

Памылкі ў вымаўленні найчасцей узнікаюць пад уплывам мясцовай гаворкі, дыялекту, бо людзі паўтараюць тое, што чуюць у сваім моўным асяродку. Таму мы чуем *шырака*, *глыбака*, а не *шыро́ка*, *глыбо́ка*.

Вельмі моцна на нашу гаворку ўплывае руская мова, што праяўляецца ў выпадках тыпу *ста́ры*, *імя*, *се́мера*, *талант*. Беларуская і руская мовы блізкароднасныя, іх носбіты даўно жывуць разам, шматлікія кантакты павялічваюць іх узаемадзеянне. Гэтая блізкасць аказваецца вельмі моцным небяспечным фактарам, які абумоўлівае

з'яўленне інтэрферэнцыі (змяшэння, накладання) і памылак у гаворцы.

Хібы ў вымаўленні запазычанняў узнікаюць таксама з-за арыентацыі на мову крыніцу: *парламент* замест *парла́мент*, *факсіміле* замест *факсімі́ле*. Разам з тым не ўсе памылкі трэба крытыкаваць. Часам варта над імі задумацца, параўнаць з іншымі словамі, якія падобна змяняюцца. Нярэдка памылкі з'яўляюцца праявай моўнай аналогіі, глыбінных законаў мовы, якія найлепш адлюстроўваюць яе структуру, натуральныя ўласцівасці.

Да выбару аднаго з варыянтаў вымаўлення ў якасці нарматыўнага трэба ставіцца вельмі ўважліва, асцярожна, бо тут уплывае шэраг фактараў. «Крытэрыем пры выбары нормы ў першую чаргу павінна служыць літаратурная традыцыя — даўнасць і частата ўжывання таго ці іншага націску. У мове нарматыўным можа лічыцца не кожны націск, а толькі той, які прайшоў праверку часам. Па-другое, націск гэты павінен быць замацаваны ў лепшых творах літаратуры і лепшых узорах вуснага маўлення. Патрэбна ўлічваць і націск, які пераважае ў дыялектнай мове, але гэты фактар трэба звязваць з першым, бо не заўсёды націск, які пераважае ў дыялектнай мове, лічыцца літаратурным (параўн.: *крапіва́* і разм. *крапі́ва*, *высо́ка* і разм. *выса́ка* і інш.)» [9, с. 51].

Часам у дапаможніках трапляюцца заданні тыпу «падкрэсліце націскныя галосныя», «у якім радку ўсе вылучаныя галосныя з'яўляюцца націскнымі?», «ці правільна падкрэслены націскныя галосныя

ў ніжэйпададзеных словах?» і пад. У такіх выпадках важна памятаць, што мова існуе ў дзвюх формах: як вусная і як пісьмовая, а націск з'яўляецца прыналежнасцю менавіта першай. Таму націскнымі бываюць адзінкі толькі вуснага маўлення, гэта значыць гукі, склады, а падкрэсліваць можна літары. З гісторыі мовазнаўства вядома, што філолагі (вучоныя, літаратары, складальнікі слоўнікаў) доўгі час не адрознівалі літары і гукі паслядоўна, што прыводзіла да блытаніны і памылак у іх працах. Школьнікі таксама з цяжкасцю навучаюцца пастаяннаму кантролю за правільным ужываннем адпаведных тэрмінаў, паступова пачынаюць усведамляць сутнасную розніцу паміж гукам і літарай, іх нятоеснасць. Яшчэ цяжэй дзеці засвойваюць, што кожны гук не заўсёды перадаецца адной і той жа літарай і можа нават абазначацца спалучэннем літар. І наадварот — што адна і тая літара можа вымаўляцца па-рознаму ці нават знікаць у гаворцы. Значыць, больш карэктнай была б такая фармулёўка вышэйзгаданых заданняў: «Падкрэсліце літары, якія абазначаюць (перадаюць) націскныя галосныя гукі».

Адпрацоўка правільнай акцэнтацыі — занятак досыць карпатлівы і працяглы, таму трэба шукаць розныя формы работы, каб дзеці не стамляліся, каб ажывіць іх цікавасць, паказаць навізну, здзівіць. Так, пачуўшы нейкае слова, вучань можа падумаць, што ўжо сустракаў яго і добра ведае, і не ўсвядоміць пры гэтым нейкія нюансы, дадатковыя цяжкасці. У шэрагу выпадкаў складанасць бачым у вымаўленні не пачатковай формы, а ўскосных. Напрыклад, амаль не робяць памылак у формах *вус, таварыш, кальцо, сірата, хлусіць*, але часта не ведаюць правільнага вымаўлення: *вўса, вўсы; таварышы, таварышай; кольцы, кольцаў, (многія) сіроты, (дзе) сіраты; хлушу, хлўсіш, хлўсіў, хлўсілі* і г. д. З гэтай прычыны варта прасачыць, каб школьнікі ўмелі будаваць усе формы, каб памяталі, як слова змяняецца. Значыць, важна арганізаваць маўленне вучняў, падштурхнуць іх да пабудовы ўласных тэкстаў, бо тое, што чалавек не толькі паслухаў ці прачытаў, але і зрабіў сам, засвойваецца хутчэй і на больш доўгі час.

Неабходна, каб дзеці самі навучыліся правільна ставіць націск. Для гэтага настаўнік павінен растлумачыць асноўныя правілы беларускай акцэнтацыі і параіць у спрэчных выпадках звяртацца да слоўнікаў. Акадэмік М. В. Бірыла ў 1992 годзе падрыхтаваў спецыяльны слоўнік для школы, дзе сабраў шмат складаных для вымаўлення слоў. Можна звяртацца і да іншых выданняў, бо націск фіксуюць усе слоўнікі. Найбольш поўнымі і аўтарытэтнымі з'яўляюцца даведнікі, падрыхтаваныя ў Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук (асобныя з іх падаюцца ў канцы артыкула).

Ніжэй прапануюцца некаторыя словы, дзе часта няправільна ставіцца націск. Настаўнік можа выбраць свае формы работы з імі ці выкарыстаць прапанаваныя.

Заданні для трэніроўкі

1. Падбярэце да слоў з рускай мовы беларускія адпаведнікі і пастаўце націск. Ці супадае націск у дзвюх мовах?

2. Падбярэце як мага больш рыфмаваных пар да прапанаваных слоў (індывідуальнае ці групавое спаборніцтва).

3. Пастаўце націск і складзіце сказы з прапанаванымі словамі. (Сказы могуць быць вершаваныя.)

4. Напішыце вершаваную замалёўку, выкарыстаўшы як мага больш прапанаваных слоў (індывідуальнае ці групавое спаборніцтва).

5. Раздзяліце словы на групы з націскам на першым, другім, трэцім складзе. (Ці: якія назоўнікі маюць націск на першым, другім, трэцім складзе?)

6. Гульня «Воплескі». Настаўнік называе слова і пляскае ў далоні: гучней на націскным складзе і цішэй на ненаціскным. Вучні па чарзе ці ўсе разам паўтараюць слова і пляскаюць у далоні. Пасля заданне можна ўскладніць: настаўнік толькі называе слова, а дзеці воплескамі паказваюць яго рытмічную структуру. Напрыклад: *карабель* — вучні пляскаюць тройчы, вылучаючы націскны склад: *ка — ра — бэль, мора — мо — ра*.

7. Гульня «Змейка». Вучань воплескамі паказвае рытмічную структуру слова (гуч-

ней на націскным складзе, цішэй на ненаціскным). Сусед па парце (ці любы іншы вучань) павінен прыдумаць слова з такім самым акцэнтауацыйным малюнкам. Напрыклад: *дзэ́ — яч, кі́ — даць; аб' — і́ — нець, ка́ — мён — ны.*

8. Гульня «Мячкі». Настаўнік кажа слова і кідае вучню чырвоны або жоўты

мяч. Вучань ловіць мяч і вымаўляе націскны гук названага слова, калі мяч чырвоны, і ненаціскны, калі мяч жоўты.

9. Гульня «Бурыме». Настаўнік прапаўвае рытмічную схему верша, дзе на апошнім месцы ў радку стаіць «праблемнае» слова. Вучні пішуць верш па прапанавай схеме.

Словы для трэніроўкі

аб'інец [аб'інец'] — зайндэвэть (покрыцься инеем со всех сторон)
 абруч — обруч
 абутнік — обувцік
 аграномія — агрономія
 адзінаццаць — адзінаццаць
 адкрыццё — адкрыццё
 адплыццё — адплыццё
 акрыленасць — акрыленасць
 акунь — акунь
 анапест — анапест
 апошліць — апошліць
 арышт — арышт
 асака — асака
 бамбардзіраваць, бамбардзіроўка — бомбардзіраваць, бомбардзіроўка
 бармен — бармен
 бародаўка — бародаўка
 безвыходны — безвыходны
 берасцяны — берасцяны
 бітум — бітум
 босы — босы
 братацца, братанне — братацца, братацца
 буйваліца — буйваліца
 быстрыня (быстрак) — быстрыня
 вавілонянін, вавілонянка, вавілоняне — вавілонянін, вавілонянка, вавілоняне
 вага — вага
 вагавы — вагавы
 валавы — валавы
 валёнкі — валёнкі
 васьмёра, васьмярых — васьмёра, васьмёрых
 везці — везці
 вольха — вольха
 восевы — восевы
 вугор — вугор
 вуда, вуду — вудка, вудка
 вудзіць, вуджу, вудзіш, вудзіў — удзіць, удзіць, удзіць, удзіць
 ву́с, ву́са, ву́сы, ву́соў — ус, уса, усы, усё

выпадак — выпадак
 вярба — вярба
 гаціць, гачу́, гаціш — гачу́, гачу́, гачу́
 гачыць
 гэнэзіс — гэнэзіс
 герб, герба — герб, герба
 гербавы — гербавы
 гліняны — гліняны
 гравіраваць, гравірава́нне — гравіраваць, гравірава́нне
 грамадзянін — грамадзянін
 губчаты — губчаты
 гуру — гуру
 дасыта — дасыта
 дачыста — дачыста
 дзевяцера, дзевяцых — дзевяцера, дзевяцых
 дзятч — дзятч
 дзятка — дзятка
 догмат, догмата — догмат, догмата
 долата — долата
 дрымота — дрымота
 дыспансёр — дыспансёр
 дыяптрыя — дыяптрыя
 дэфіс — дэфіс
 ерэтык — ерэтык
 жалобны — жалобны
 жалюзі — жалюзі
 заговор — заговор
 загадзя — загадзя, заране
 заінец [заінец'] — зайндэвэть (покрыцься инеем)
 залочаны — залочаны
 запечак — запечак
 заспаны — заспаны
 засцежка — засцежка
 затычка — затычка
 знахар — знахар
 іканапіс — іканапіс
 ікаць [йікаць'] — ікаць
 імя [ім'а] — імя

індустрыя — индустрия
іскра [ііскра] — искра
йагурт — йогурт
камбайнер — комбайнер (и комбайнер)
камбала — камбала
каменны — каменный
каноплі — конопля
карабэль — корабль
каршун, каршуна — коршун, коршуна
каталог — каталог
каўчук — каучук
квартал — квартал
кедравы — кедровый
кета — кета (и кета)
кіламетр — километр
кінавар — киноварь
кірка — кирка
кішка — кишка
клаксан — клаксон
клапотна — беспокожно
клісцір — клистир
коклюш — коклюш
кольца, кольцы — кольцо, кольца
крапіва — крапива
кроіць — кроить
крэмень, крэменю — кремьень, кремня
кукарэку — кукареку
кулінарыя — кулинария
курган, кургана, курганы — курган, кургана, курганы
кухар — повар
кушнер, кушняра — меховщик, скорняк
лагapedыя — логопедия
ламота — ломота
ласкавы — ласковый
лопух — лопух
маленькі — маленький
малы — малый; малыш
маляр — маляр
манеўр — маневр
мармур, мармуровы — мрамор, мраморный
марынаваны — маринованный
мезенец — мезинец
меланхолія — меланхолия
металургія — металлургия
мізэрны — мизерный
мікрахвалевы — микроволновый
мінэралог — минералог
муляр — камешик
мўскулісты — мускулистый
мўскус — мускус
мысленне — мышление

набожны — набожный
навіна, навіны (р. скл.), навіны (мн. л.) —
новость, новости (р. скл.), новости
(мн. л.)
надкус — надкус
найміт — наёмник
накрыўка — крышка
нарміраваць — нормировать
насьмерць — насмерть
наспех — наспех
насьціл — настил
начыста — начисто
несці — нести
несэсэр — несессер
нікуды — никуда
ніцяны — нитяный
нядоімка — недоимка
омнібус — омнибус
падвесны — подвесной
падпарадкаваць — подчинить
паліграфія — полиграфия
пароўну — поровну
пасланец — посланец
пасяджэньне — заседание
пахмурны — пасмурный; мрачный
пеня — пеня
перажытае — пережитое
першыньство — первенство
піяла, піялэ, піялы — пиала, пиале, пиалы
планёр — планер (и планёр)
празорлівец — прозорливец
прывід — привидение
прыгубіць — пригубить
пуловер — пуловер
пурпур, пурпуровы (і пурпурны) — пурпур, пурпурный
рэгент — регент
рэмень — ремень
рэшата, (многія) рашоты, (два) рэшаты, рашотаў — решето, решёта, (два) решета
сабó — сабо
сабораваць, сабораванне — соборовать, соборование
садавіна — фрукты
сажань (м. род), сажня (р. скл.), сажняў (мн. л.); касы сажань у плячах; сажнем носа не дастаць (пра вельмі ганарыстага чалавека) — сажень (ж. род), сажени (р. скл.), сажёней (мн. л.); косая сажень в плечах
сапло, сапла, саплé, соплы, соплаў — сопло, сопла, сопле, сопла, сопел

